УДК 130.2:398.3:291.16

Карась І.

АРХЕТИП ВОГНЮ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

У статті розглянуто поняття «вогонь» як архетип українців та його видозміну у процесі історичного розвитку слов'янської культури.

Ключові слова: *архетип, символ, слов'янська культура, космогонія.*

Світовим культурам, не залежно від історичного періоду, було притаманне уявлення про існування першооснови — джерела всього, своєрідного стержня, навколо якого відбувається розвиток навколишнього світу, архетипу.

Кожна людська спільнота має свій певний набір архетипів, який її характеризує. При цьому здебільшого використання останніх відбувається відповідно до запитів сучасного їм світу. Ґрунтовні дослідження щодо відтворення способів функціонування архетипічних сюжетів можуть слугувати моделлю розвитку певних народів, націй, держав. На пряму існує залежність з тим, в яких саме з них виникає потреба на певному етапі історичного розвитку й у якій формі вони відображаються у людській свідомості.

Найяскравіше проявляються архетипи саме у національних культурах. Вони втілюють історичний досвід суспільних спільнот, впливають на внутрішній світ особистостей, формують первинні відносини та регулюють їх у суспільстві. Також саме на них лягає завдання формування найдавніших світоглядних уявлень. У слов'ян, у тому числі й українців, цю роль виконував архетип вогню, який поряд з водою виступав першоосновою всього.

Проблема дослідження і трактування давніх символів хоча і відійшла на другий план за періоду існування СРСР сьогодні все ж продовжує розвиватися в окремих студіях. Саме завдяки особливим

символам відбувається ствердження оригінальності українського національного світу і його відмінності від оточуючих етносів на різних рівнях[545].

Мета статті полягає у визначенні місця архетипу «вогонь» в українській культурній традиції. Для виконання мети визначено такі **завдання**: розглянути місце архетипу вогню у світогляді слов'ян дохристиянського періоду (до кін. X ст.); визначити видозміну його інформаційного навантаження з приходом християнства; з'ясувати місце цього поняття в українській культурі.

Першим кроком у розвитку архетипних уявлень стали погляди Філона Іудея (Олександрійського). На його думку, в результаті Божого творіння виник Логос, який, власне, і породив світ. За твердженням Філона Іудея, він проявляється у тій частині людської природи, володарем якої є розум, що стоїть над нею і протиставляється їй [546].

Саме у своїх працях Філон Олександрійський вперше вжив термін «архетип», трактуючи його як образ Бога, який знайшов свій безпосередній прояв у людині[547]. На це поняття також натрапляємо у роботах Діонісія Ареопагіта[548].

За М. Дмитренко, у період античності поняття архетипу було розглянуте у працях Аристотеля та Платона. На їхню думку, основна увага при поясненні цього терміна має приділятися певним символам. Платон стверджував, що символ є виразом вищої сутності

---

[545] *Атрошенко Г.І.* Символи вогню та сонця як вияв духовного світу людини у фольклорних зразках Нижньої Наддніпрянщини / Г.І. Атрошенко // Наукові записки Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. — 2015. — Вип. 1 (80). — С. 17.

[546] Philo The Works of Philo (Updated ed. edition) / [Translator: C. D. Yonge, Foreword: David M. Scholer]. — Hendrickson Publ., 1991. — On the Migration of Abraham. — I (1). — Available at: http://khazarzar.skeptik.net/books/philo/philo.zip (Accessed 28 January).

[547] Ibid. — On the Special Law. — II. — Available at: http://khazarzar.skeptik.net/books/philo/philo.zip (Accessed 28 January).

[548] Dionysius the Areopagite, Works / [Translated by John Parker]. — London, 1894; re-edited as Vol. 2, 1899. — The Celestial Hierarchy. — C. II, S. 4. — Available at: http://www.tertullian.org/fathers/areopagite_13_heavenly_hierarchy.htm#c2 (Accessed 28 January).

і не має знакових форм, тому його значення не завжди можна чітко визначити[549].

На початку XX ст. К. Юнг, досліджуючи колективне несвідоме, почав вжив термін «архетип» для позначення первинних моделей першого. У працях науковця архетип виступає прообразом — первісним і першочерговим[550]. У свою чергу, М. Міщенко до вже названого переліку праць з цієї теми додає роботи Дж. Хіллмана, Н. Фрая, Є. Мелетинського[551].

У Російській імперії питання архетипів крізь призму народного світосприйняття, відображеного у легендах і традиціях, розглядали В.М. Харузіна[552] та О.О. Потебня[553].

В українській культурі одним із перших питання архетипів порушив С. Кримський, трактуючи їх як наскрізні структури, що характеризують соціокультурний розвиток людства[554]. Крім нього, цю тему вивчали такі українські дослідники, як: В. Даниленко[555],

---

[549] *Дмитренко М.* Символ. Символіка. Фольклор / М. Дмитренко // Україна в етнокультурному вимірі століть. — К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2015. — Вип. 5. — С. 25.

[550] *Юнг К.Г.* Архетипы и символ / К.Г. Юнг. — М. : Ренессанс, 1991. — 254 с.; *Его же* Структура психики и процесс индивидуализации / [пер. Т.А. Ребеко]. — М. : Наука, 1996. — 269 с.; *Его же* Собрание сочинений. Психология бессознательного / Пер. с нем. В.М. Бакусева, А.В. Кричевского. — М. : Канон, 1994. — 320 с. — (История психологической мысли в памятниках).

[551] *Міщенко М.М.* Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипічного аналізу) [Електронний ресурс] / М.М. Міщенко // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії». — 2014. — № 1130. — Вип. 51. — С. 90. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIFLO_2014_1130_51_13.

[552] *Харузина В.Н.* К вопросу о почитании огня / В.Н. Харузина. — М. : Этнографическое обозрение, 1906. — 314 с.

[553] *Потебня А.А.* III. О купальских огнях и сродных с ними представлениях / А.А. Потебня // I. О некоторых символах в славянской народной поэзии. II. О связи некоторых представлений в языке. III. О купальских огнях и сродных с ними представлениях. IV. О доле и сродных с нею существах. — Харьков : Типографія «Мирный Трудъ», 1914. — 243 с.

[554] *Кримський С.Б.* За межею щастя і нещастя / С.Б. Кримський // Дзеркало тижня. — 2011. — № 23. — С. 11.

[555] *Даниленко В.* Стереотип, монотип, архетип у культурних моделях / В. Даниленко // Слово і час. — 1994. — № 1. — С. 55–59.

І. Процик[556], Л. Тарнашинська[557], М. Міщенко[558], В. Чабаненко[559] та ін.

На сьогодні питання архетипів розглядається в теоретичному плані здебільшого в колі лінгвістів та психологів. Було доведено, що архетипи мають вплив на історичний процес, у той час як самі події, що відбуваються під час останнього, впливають на архетипи певного суспільства. Питання взаємозалежності архетипів суспільства і його історичного процесу є на сьогодні малодослідженими. Подібні теми майже не висвітлюються в науковій літературі. Такий стан зумовлює необхідність більш детального розглянути окремі архетипи в історичній ретроспективі та визначити їх місце в історичному розвитку конкретних спільнот.

Українські архетипи проявляються у вигляді символів у міфах, казках, фольклорі, обрядах, традиціях. При цьому вони становлять основу формування цих складових об'єктів культури і є узагальненим історичним досвідом предків.

Архаїчність символу та архетипу веде до того, що на сьогодні не існує однозначного тлумачення цих понять. Символ є своєрідним способом відображення дійсності та засобом її відтворення у символічних одиницях. У епоху Середньовіччя він інтерпретується як джерело істини, головний засіб спілкування і взаємодії з вищою силою. Тобто, символ деякою мірою є проявом архетипу в матеріальному світі.

Українці уже тисячоліття живуть у християнському світі, але попри це колишня політеїстична релігія існує і сьогодні, проявляючись у різних формах. У нашій підсвідомості доволі міцно укорінилися поняття, характерні для язичництва, що призводить до нашарування пластів християнського віровчення на колишній каркас

---

556 *Процик І.В.* Архетип і символ: проблеми визначення і взаємодії / І.В. Процик // Актуальні проблеми слов'янської філології. — 2011. — Вип. XXIV, ч. 2. — С. 368–377; Його ж Поняття архетипу в науковій літературі: генетико-теоретичний аспект // Вісник Запорізького нац. ун-ту. Серія «Філологічні науки». — Запоріжжя, 2009. — № 2. — С. 56–65.

557 *Тарнашинська Л.* Презумпція доцільності: абрис сучасної літературознавчої концептології / Л. Тарнашинська. — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. — 530 с.

558 *Міщенко М.М.* Зазнач. твір. — С. 90. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIFLO_2014_1130_51_13

559 Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини / [упоряд. В. Чабаненко]. — К. : Дніпро, 1990. — 261 с.

і, відповідно, до синтезу двох релігій. Це, у свою чергу, стало причиною видозміни світоглядних позицій українців[560].

Окремі архетипи мають доволі високе смислове навантаження і будучи одними з основоположних у дохристиянський період, залишаються й надалі такими з прийняттям єдинобожжя. В українській культурі це образ вогню і його небесного праобразу — Сонця. Ці архетипи є одними з тих, що змогли витримати натиск нового світогляду і при цьому залишитися панівними[561].

Перше і найголовніше місце, яке відводиться вогню в українській культурі — космогонічне. Він, згідно з дохристиянським слов'янським вченням, є одним із початків світу.

Початком світотворення, за українськими міфами і переказами, були вогонь і вода, а символом, що їх об'єднував, — хрест. Його горизонтальна лінія — це пасивне жіноче начало, а вертикальна — чоловіче. З архетипними образами вогню і сонця в українській культурі можна пов'язати численні символи, а саме: хрест, сваргу, коло, колесо, символіку кольорів тощо[562].

Характерною рисою міфології язичництва був пантеїзм — Бог ототожнювався з природою, складовою частиною якої виступав вогонь. Цю думку засвідчує припущення П. Черних про те, що лексема огонь (*хет.* Agniš)[563]та ім'я бога Агні (бог вогню та домашнього вогнища у давній Індії, один із головних богів у пантеоні), мають спільний початок. Це, у свою чергу, наштовхнуло науковця на думку про те, що первісно вогонь сприймався саме як божество або ж як прояв божественної сили на Землі.

Окреме місце вогонь посідає як ритуальне знаряддя. Ритуальні вогні запалювали під час літнього та зимового сонцестояння, сподіваючись на милість божества, від якого залежав майбутній урожай. Так, вогнище було важливим елементом культових місць у слов'ян.

---

560 *Федотова Т.В.* Міфологеми вогню та сонця в українській літературі: інтерпретаційні моделі : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.01.01. «Українська література» / Федотова Т.В. — Київ, 2006. — С. 1.

561 Там само. — С. 2.

562 Там само. — С. 4.

563 *Черных П.Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. / П.Я. Черных. — М. : Русский язык, 1999. — Т. 1. — 1999. — С. 592.

У археології існують відомості про так звані «болотні городища». Люди тут довго не жили, оскільки ці території були легко доступні для ворогів узимку, коли болото замерзало, проте існує свідчення про наявність залишків вогнищ. «Болотні городища», на думку Б. Рибакова, пов'язані з поклонінням божествам підземного світу і датуються VII–X ст.[564]. Виходячи з цього, можна говорити про роль вогнища як засобу зв'язку з потойбіччям.

Також достеменно відомо, що вогонь виконував важливу функцію під час інгумації, адже спалення в язичницькій вірі є найвищою пошаною померлому. Цей обряд як один із способів захоронення у слов'ян було описано візантійськими та арабськими істориками IX–X ст.. Також згадки про нього знаходимо і в «Повісті минулих літ». Можна припустити, що цей поховальний обряд виник внаслідок поклоніння вогню, віри в те, що він має надприродну силу. Вогонь, як божественна сила, сприяв очищенню небіжчика від усіх гріхів, готував до переміщення у вирій в найкоротший час. Після такого обряду в тіло померлого не могли вселитися злі духи. Через поклоніння вогню та сонцю слов'ян в арабських джерелах називали «вогнепоклонниками»[565].

Обряд тілоспалення був описаний Козьмою Празьким під час поховання прапредка чехів — Чеха[566], схожий опис знаходимо і в Ібн Фадлана під час захоронення знатного руса. Така подібність свідчить про поширеність поклоніння вогню у всіх слов'ян[567].

Одягали померлого у новий одяг, садили (за Козьмою Празьким) чи клали у човен (за Ібн Фадланом) на високий поміст з гілок. Разом з небіжчиком клали його речі, їжу та зброю. Після того як приготування було завершено запалювали багаття. Коли вогнище згасало, кістки і попіл покійника збирали в урну. На місці багаття насипали пагорб, розташовуючи на ньому щит, зброю та урну з останками

---

564 *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. — М. : Наука, 1987 г. — Глава 3. Святилища, идолы и игрища. — Режим доступа : http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000030/st003.shtml

565 *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Русь VI–IX век / А.П. Новосельцев // Древнерусское государство и его международное значение. — М, 1965. — С. 355–419.

566 *Козьма Пражский* Чешская хроника / Козьма Пражский ; [ред. Л.В. Разумовская] — М. : Издательство АН СССР, 1962. — 296 с.

567 *Новосельцев А.П.* Указ. соч. — С. 355–419.

покійного (за Козьмою Празьким), або (за Ібн Фадланом) насипали курган над урною.

У обох випадках наявний обряд спалення померлого — земне поверталося землі, а небесне відправлялося на небо. Також записи Ібн Фадлана можна використовувати як доказ того, що призначення вогню — полегшити дорогу померлого в потойбіччя: «Ви, араби, дурні. Ви берете найулюбленішого вами з людей, самого шанованого вами і залишаєте його в поросі, і їдять його комахи і черв'яки, а ми [руси] спалюємо його миттю ока, так що він негайно і той час входить в рай»[568].

Як уже зазначалося, обряд був тісно пов'язаний з вірою у священний вогонь, в культі якого присутнє поєднання вогнепоклонства і вшановування Сонця. Вогонь на Землі (домашнє вогнище), як і вогонь на небі (Сонце), вважалися священними ще й тому, що несли добробут людині. Відомо, що символ сонця використовувався і в прикрасах. Так, скроневі кільця на головному уборі розглядаються як схематичне зображення небесного світила. Найбільш ранні знахідки таких прикрас належать до VI–VII ст. на території Середнього Подніпров'я[569]. Скроневі кільця розташовували по обидва боки головного убору, що, на думку Б. Рибакова, уособлювало схід та захід Сонця[570].

Сонце, як і вогонь, — це очищення у християнській культурі. За легендами, янголи підхоплюють душу померлого й несуть на схід Сонця.

Архетип вогню є виявом почуттів людини, певним еквівалентом емоційного потягу, жадоби. В українській міфології він виступає як добре, священне начало, так і втілення злих сил, а в окремих випадках і як бівалентний елемент. Таке уподібнення лягло в основу уявлення про те, що вогонь — це вічно голодна сила.

У 988 р. східні слов'яни прийняли хрещення і нову віру — християнство. Хрещення Русі характеризувалося православно-язичницьким синкретизмом, тобто відбулося перенесення понятійного

---

568 Там само. — С. 355–419.

569 *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. — Глава 11. Народные обереги. — Режим доступа : http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000030/st011.shtml

570 Там само.

апарату старої віри на нове вчення[571]. Однак віра в Ісуса Христа не позбавила українців права і надалі залишатися сонце- і вогнепоклонниками. Архетипні образи вогню, окреслені у підсвідомості слов'ян ще в добу язичництва, просто були перенесені на нові, християнські реалії.

Яскравим прикладом того, що світогляд вогнепоклонників залишився у свідомості українців, є народні легенди і перекази. В. Чабаненко стверджує, що у наших легендах, навіть з прийняттям християнства, залишається віра у Сонце як силу, що здатна протидіяти темряві[572]. Так, у «Легендах і переказах Нижньої Наддніпрянщини» Сонце чи солярні символи згадуються мало не в кожному творі. Сонце є першоосновою світу, архетипом і при цьому основою життя взагалі. Те саме стосується і його земного аналогу — вогню.

Зі зміною релігій Сонце і світло стають уособленнями нового Бога — тепер вони походять безпосередньо від нього. Християнський Бог став наступним етапом розвитку народних уявлень про Сонце. Внаслідок видозміни язичництва під впливом християнської віри він увібрав у себе якості й характерні риси Даждьбога — бога небесного світла — та бога грому Перуна, в первісному уявленні бога вогню. У результаті таких трансформацій у легендах і переказах християнський Бог став іменуватися «богом сонця і вогню»[573].

Бог виступає узагальнюючим образом Сонця, тому може дарувати його людям як нагороду за їхню працю чи, навпаки, карати за непокору: «Господь создав землю, а потім людей, і вони довго жили без сонця. Зжалився Господь над світом і послав святе сонечко. Одні люди радувались. А інші не злюбили сонця — почали насипати високі могили, аж до неба, і почали з тих могил плювати на праведне сонце. Розгнівався Господь, і хто з людей плював — той на могилі і скам'янів»[574].

---

571 *Федотова Т.В.* Зазнач. твір. — 18 с.

572 Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини… — С. 4.

573 *Кожолянко Г.* Анімістичні пережитки давніх вірувань та нові сакральні ідеї у духовній культурі українців / Г. Кожолянко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. — Чернівці — Вижниця : Черемош, 2012. — Том 2 (34). — С. 139–150.

574 Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини… — С. 62.

У Святому Писанні існують згадки і про покарання-архетипи, які здійснюються вогнем. Так останній уособлює Господню силу і славу. Покарання небесним вогнем змальовано у знищенні вогняним дощем Содома і Гоморри[575]. Виходячи з цього, можна простежити зв'язок між Богом і більш ранніми культами вогню.

Паралельно з процесом пошановування вогню, останній починає набирати в українській свідомості доволі негативних рис. В оповідях вогонь постає як «згубний вогонь», «із змія вогнем палить», «трава, як ліс… запалиш, так вона горить неділі дві або три»[576]. Вогонь стає уособленням великої сили.

На основі аналізу усної народної творчості Г. Атрошенко та С. Супрун визначили, що загалом у легендах і переказах вогонь реалізує такі значення: а) нищівний; б) абсолютного винищення; в) апокаліптичний вогонь. Проте в окремих випадках він є «жертовним», «життєдайним» атрибутом людського буття[577].

Серед значень вогню у фольклорі домінують міфологічні образи. Чи не найбільш увагу приділено підземному вогню, який є атрибутом підземного світу, де перебувають душі предків та потойбічні сили.

В Україні до сьогодні існує повір'я про те, що на місці, де було зарито скарб, після заходу сонця (за певних умов) світяться сині вогники. Якщо в такий вогник кинути якусь свою річ, то скарб можна буде викопати. Також його можна здобути і за допомогою квітки папороті, що зацвітає в ніч на Івана Купала[578].

У фольклорі значну увагу приділено земному вогню. Проявом поваги до нього було вшанування хатнього вогнища. Тому піч виступала сакральним місцем. Через різного роду маніпуляції, а саме: жертвоприношення, молитви та ритуали, здійснювалося спілкування людини з предками чи духами, що населяють помешкання.

Людина тривалий час поклонялася вогню як стихії, цінуючи його своєрідну властивість бути «живим»[579]. Тому першою дією, яка

---

575 Иллюстрированная Библия. Ветхий Завет. — Харьков : Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2013. — Быт. 18. — С. 42–45.

576 *Атрошенко Г.І.* Зазнач. твір. — С. 21.

577 Там само. — С. 21.

578 Там само. — С. 22.

579 *Харузина В.Н.* Указ. соч. — С. 71.

мала магічне значення і розпочинала зимовий святочний цикл, було добування «живого вогню», яке відбувалося традиційним способом тертя або свердління[580]. У результаті таких маніпуляцій з'являлася «чиста» природна сила, що мала властивість очищення від гріхів[581]. Таким «святим вогнем» вранці на Святвечір розпалювали піч[582].

Отже, на основі опрацьованого матеріалу можна говорити про сталість вогню як архетипу у свідомості українців. Проте слід наголосити на тому, що з нашаруванням християнства він зазнає певної видозміни. У дохристиянські часи вогонь для слов'ян був своєрідним уособленням бога, одним цілим з ним, його проявом на Землі. Також він був засобом очищення людини (ритуальні багаття і поховальне багаття) від усієї скверни.

Зі змішанням на території східних слов'ян язичництва і християнства архетип вогню починає набирати бівалентних рис. З одного боку, продовжує існувати небесний вогонь як атрибут Бога, прояв його влади, засіб очищення від гріхів. З іншого, вогонь стає символом Пекла, потойбічного світу, вбираючи в себе негативні риси. Паралельно цьому існує земний вогонь, який попри спроби церкви боротися з колишніми віруваннями залишається вагомою складовою побуту українського населення.

Вшановування українцями вогню в дохристиянський час зробило з них вогнепоклонників, при цьому це поняття настільки сильно вкоренилося в підсвідомості суспільства, що і сьогодні проявляється в українській культурі, не дивлячись на столітні нашарування християнських поглядів.

Подальше, більш детальне дослідження архетипу «вогонь» є доцільним для якіснішого переосмислення історичних та філософських концепцій співіснування язичницького і християнського в українській культурній традиції на принципах історизму.

---

580 *Потебня А.А.* Указ. соч. — С. 169.

581 *Ласло-Куцюк М.* Вогонь і слово: Космогонічний міф на Україні / М. Ласло-Куцюк — Бухарест : Критеріон, 1992. — С. 153.

582 *Харузина В.Н.* Указ. соч. — С. 132.

I. Karas

ARCHETYPE OF FIRE IN UKRAINIAN CULTURE

The article discusses the concept of "fire" as a Ukrainian archetype and its modification in the historical development of Slavic culture.

Key words: *archetype, symbol, Slavic culture, cosmogony.*